

บทที่ ๒

ขันติในพระพุทธศาสนา

ในบทนี้ผู้วิจัยต้องการนำเสนอหลักธรรมเกี่ยวกับขันติ โดยจะนำเสนอต่อไปนี้ คือ ความหมายของขันติ ลักษณะของขันติ ความสำคัญของขันติ อาานิสงส์ของขันติ โทษของการขาดขันติ และการบำเพ็ญขันติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระสาวก ซึ่งจะนำเสนอตามลำดับดังนี้

๒.๑ ความหมายและความสำคัญของขันติ

๒.๑.๑ ความหมายของขันติ

พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ใน พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ยักขสังยุต อาฬวกสูตร ว่าด้วยอาฬวกยักษ์^๑ ดังนี้ว่า

บุคคลเชื้อธรรมของพระอรหันต์
เพื่อบรรลุนิพพาน ไม่ประมาท
มีความรอบคอบ ฟังด้วยดี ย่อมได้ปัญญา
บุคคลทำการเหมาะสมจะไม่ทอดธุระ
ขยันหมั่นเพียร ย่อมหาทรัพย์ได้
บุคคลย่อมได้เกียรติยศเพราะความสัตย์
บุคคลเมื่อให้ยอมผูกมิตรไว้ได้
บุคคลอยู่ครองเรือนประกอบด้วยศรัทธา
มีธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ธรรม^๒ อิติ จาคะ
ละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก
เชิญท่านถามสมณพราหมณ์เป็นอันมากเหล่านี้ ดูซิว่า
ในโลกนี้มีอะไรที่จะยิ่งไปกว่าสัจจะ ทมะ ขันติ จาคะ เล่า

ในพระสูตร คำว่า อิติ หมายถึง ขันติ ความอดทน ดังที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสตอบ อาฬวกยักษ์ตอนหนึ่ง ดังนี้ว่า “คนผู้อยู่ครองเรือน มีศรัทธา ประพฤติธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ธรรมะ อิติ และจาคะ ตายแล้วย่อมไม่เศร้าโศก เชิญท่านถามสมณพราหมณ์เหล่านั้นดูเถิดว่า ในโลกนี้

^๑ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๑ – ๓๕๒.

^๒ ธรรม และ ทมะ ในที่นี้หมายความว่า ปัญญา เหมือนกัน.

เหตุให้ได้เกียรติที่ยิ่งไปกว่าสัจจะก็ดี เหตุให้มีปัญญาที่ยิ่งไปกว่าหะก็ดี เหตุให้ผู้ภุมิตรสหายไว้ได้ที่ยิ่งไปกว่าจาณะก็ดี เหตุให้หาทรัพย์ได้ที่ยิ่งไปกว่าขันติก็ดี มีอยู่หรือไม่”^๓

ในขันติทุกะ แสดงความหมายของขันติไว้ว่า คือ ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั้น ความไม่ดุษร้าย ความไม่เกรี้ยวกราด ความเข้มแข็งแห่งจิต^๔

ในสุสสุตติสูตร ได้แสดงอนุโลมิกขันติ คือ ข้อพินิจที่เกี่ยวแก่การบรรลุอริยสัจ ๔ ซึ่งหมายถึง ปัญญา หรือวิปัสสนาญาณ ไว้ดังนี้ว่า บุคคลประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ฟังสัทธรรมอยู่ อาจเพื่อก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม ในกุศลธรรมทั้งหลายได้ ธรรม ๖ ประการ คือ เมื่อบุคคลอื่นแสดงธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ ๑. ตั้งใจฟังด้วยดี ๒. เจริญสัทสดับ ๓. ตั้งใจใฝ่รู้ ๔. ถือเอาแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ๕. ทั้งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ๖. ประกอบด้วยอนุโลมิกขันติ^๕

ทัตตชีโว ภิกขุ^๖ ได้กล่าวไว้ว่า ขันติ คือความอดทน ซึ่งเป็นลักษณะที่แสดงให้เห็นถึงความเข้มแข็งทางจิตใจ ขันติมี ๔ ลักษณะ คือ

๑. อดทนต่อความลำบากตรากตรำ ได้แก่ อดทนต่อสภาพดินฟ้าอากาศภูมิประเทศที่ทุรกันดาร สามารถอดทนได้ ไม่ย่อท้อ

๒. อดทนต่อความทุกข์เวทนา คืออดทนต่อความเจ็บไข้ได้ป่วย

๓. อดทนต่อความเจ็บใจ คืออดทนต่อการกระทบกระเทือนเปรียบเปรย การทำให้เจ็บอกเจ็บใจ

๔. อดทนต่ออำนาจกิเลส คือการไม่เอาแต่ใจตนเอง ไม่ยอมสลายต่อความฟุ้งเฟ้อต่าง ๆ และเป็นข้อที่ต้องใช้ความอดทนมากที่สุด

พระศรีธรรมนิเทศ^๗ ได้กล่าวถึงความหมายของขันติว่า ขันติ คือความอดทน แยกได้เป็น ๓ ประเด็น คือ

๑. ทนลำบาก หมายถึงทนลำบาก เพราะทุกขเวทนา อันเกิดจากโรคภัยไข้เจ็บ เอาชนะความเจ็บป่วย ได้ถึงป่วยก็สามารถหายได้โดยไว

๒. ทนตรากตรำ หมายถึงไม่คำนึงถึงความร้อน หนาว แดด ฝน หิวก็กิน กระหายก็ดื่ม เหนื่อยก็พัก เสร็จแล้วก็รับทำงานต่อไปจนสำเร็จเรียบร้อย

^๓ ชู.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๙๐-๑๙๑/๕๔๕.

^๔ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๘/๓๓๗.

^๕ อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๘๘/๖๑๓-๖๑๔.

^๖ ทัตตชีโว ภิกขุ, **ฆราวาสธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์นิวไวด์, ๒๕๒๙), หน้า ๒๑๐.

^๗ พระศรีธรรมนิเทศ, **มงคล ๓๘ ประการ**, ม.ป.ท., ม.ป.ป, หน้า ๒๒.

๓. ทนเจ็บใจ หมายถึงความอดกลั้นเป็นขั้นตีสั้นสูงสุด เรียกว่าอริวาสันขันติ ผู้ที่มีอริวาสันขันติ ย่อมเป็นผู้ที่มีใจสะอาด สบาย ปลอดภัย เพราะเมื่อมีอารมณ์ใด ๆ มากระทบ ก็สามารถที่จะอดกลั้นไว้ได้ ทนไว้ได้ ไม่แสดงออกมา

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ได้แสดงความหมายของขันติไว้ว่า ขันติ ความอดทน คือ ทนลำบาก ทนตรากตรำ ทนเจ็บใจ ความหนักเอาเบาสู้ เพื่อบรรลุจุดหมาย ที่ตั้งมา^๙

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ได้แสดงความหมายของขันติไว้ว่า ขันติ ความอดทน อดได้ทนได้เพื่อบรรลุความดีงามและความมุ่งหมายอันชอบ^๙

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้แสดงความหมายของขันติไว้ว่า หมายถึง ความอดกลั้นต่อสิ่งที่ไม่พอใจ ความอดทน ความอดทน เป็นบารมี ๑ ในบารมี ๑๐)^{๑๐}

ในธรรมนุญชีวิต ได้กล่าวถึง "กำกับชีวิตด้วยธรรมสี่" คือ ปฏิบัติตามหลักธรรมสำหรับการครองชีวิตคุณุสสที่เรียกว่า ขรรวาสธรรม ๔ ประการ ซึ่งได้กล่าวถึง ขันติ ไว้ว่า ขันติ อดทน คือ มุ่งทำหน้าที่การทำงานด้วยความขยันหมั่นเพียร เข้มแข็งอดทน ไม่หวั่นไหว มั่นในจุดหมาย ไม่ท้อถอย^{๑๑}

ชัยอนันต์ สมุทวณิช กล่าวว่า การเป็นสมาชิกของประชาสังคมนั้น ควรมีขันติ ซึ่งหมายถึง อดทนต่อความเห็นที่แตกต่างของสมาชิกอื่น กลุ่มอื่น^{๑๒}

บุญมี แท่นแก้ว ได้กล่าวว่า หน้าที่ของชาวบ้านจะต้องมีหลักในการครองชีวิต เพื่อเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม ซึ่งต้องยึดหลักขันติ ซึ่งหมายถึง ความอดทน เช่น อดทนต่ออารมณ์ที่ไม่พึงปรารถนา ไม่พอใจ ที่จะมากระทบตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ หรือจะพูดอีกอย่างหนึ่งว่า กำลัง

^๙ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๒.

^๙ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๖๕.

^{๑๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๗๗-๑๗๘.

^{๑๑} พรหมคุณภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), ธรรมนุญชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๘), หน้า ๖๕.

^{๑๒} ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ประชาธิปไตยกับการเปลี่ยนแปลง, (๒๘ สิงหาคม ๒๕๕๕) (ออนไลน์) แหล่งที่มา : <http://thaitoppic.com/mag/soc/ivilnotsee.htm>.

ทนทานแห่งใจ ชันตินั้นจำเป็นสำหรับคราวที่เราต้องเผชิญกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่จะทำให้เราหันเหไปจากทางที่ดี^{๑๓}

ในฆราวาสธรรม ๔ ชันติ หมายถึง ความอดทนต่อความยากลำบากต่าง ๆ ทั้งทางร่างกายและจิตใจ ผู้ที่มีขันติเท่ากับเป็นผู้ที่มีจิตใจเข้มแข็ง มีความเพียรพยายามกระทำความดีและเอาชนะความชั่ว แนวปฏิบัติมี ๔ ประการ คือ^{๑๔}

๑) การอดทนต่อความลำบาก หมายถึง การมีจิตใจเข้มแข็ง พร้อมทั้งจะปฏิบัติหน้าที่ให้สำเร็จตามที่ตั้งใจไว้ โดยอดทนต่อความลำบากที่เกิดขึ้นจากธรรมชาติหรือความยากลำบาก ไม่ทอดทิ้งงานเพราะความหนาว ความร้อน หรือเพราะลักษณะของงานนั้นเป็นงานหนัก งานที่เหนื่อยยาก ต้องฟันฝ่าอุปสรรค

๒) ความอดทนต่อความทุกข์ คือ เมื่อเกิดความทุกข์ต้องไม่แสดงออกอย่างน่าสมเพช เวทนาจนเกินกว่าเหตุ หรืออ้างเอาความทุกข์ ความเจ็บป่วยมาอ้างเพื่อขอร้องสิทธิ์หรือเพื่อละเว้นการปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ การขาดความอดทนเช่นนี้ ถ้าเป็นบ่อย ๆ จะทำให้จิตใจของเราเกิดความอ่อนแอ กลายเป็นบุคคลน่ารำคาญและไม่สามารถจะเป็นผู้นำคนอื่นได้

๓) ความอดทนต่อความไม่พอใจ ความเจ็บใจ หมายถึง ความอดทนที่จะไม่กระทำการโต้ตอบเมื่อถูกด่า ถูกรังแก ถูกดูหมิ่น ถูกนินทา หรือถูกผู้อื่นยั่วยุ บุคคลที่ขาดความอดทนย่อมเกิดโทสะได้ง่ายและมักแก้ไขเหตุการณ์ด้วยอารมณ์ชั่ววูบ เช่น เมื่อถูกนินทาเกิดความเจ็บใจ ขาดการไตร่ตรอง ไม่มีความอดทนอดกลั้น รีบไปทำร้ายเขาหรือต่อว่า ถือว่าเป็นการกระทำที่ไม่ถูกต้อง ในชีวิตประจำวันต้องเผชิญกับสิ่งทำให้เกิดความไม่พึงพอใจ ถ้าหากมีคุณธรรมข้อนี้ก็ช่วยให้หลีกเลี่ยงความเดือดร้อนวุ่นวายไปได้

๔) ความอดทนต่ออำนาจกิเลส หมายถึง อดทนต่อสิ่งต่าง ๆ ที่เข้ามายั่วยวนชวนให้หลงใหล หมกมุ่นมัวเมา คนที่สามารถอดทนต่อสิ่งยั่วยวนได้ ต้องมีจิตใจที่เข้มแข็ง ไม่ยอมพ่ายแพ้แก่อำนาจใฝ่ต่ำ แม้ว่าจะมีช่องทางให้กระทำได้ เช่น ได้เห็นรูปสวย ๆ ได้ฟังเสียงที่ไพเราะ ได้ดมกลิ่นที่หอมสดชื่น ได้เสพรสที่พึงพอใจ ได้รับสัมผัสที่น่าปรารถนา ก็ไม่หลงมัวเมา แต่กลับพยายามหักห้ามใจตน ไม่ยอมตกอยู่ภายใต้อำนาจของสิ่งเหล่านั้น

ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา ได้แสดงความหมายของขันติไว้ว่า ชันติ คือ กิริยาที่อดทนต่อโลภะ(ความอยากได้) ต่โหระ (ความโกรธเคืองจนถึงความพยาบาทมุ่งร้าย) ต่โมหะ(ความหลงมัวเมา) เมื่อได้ประสบกับอารมณ์ที่ยั่วให้เกิด ความอยากได้ อยากล้างผลาญ อยากเบียดเบียนก่อดทอนไว้ ไม่แสดงวิกลวิการอันชั่วร้าย ทางกายวาจาออกไป ตามอำนาจแห่งโลภะ โหระ

^{๑๓} บุญมี แท่นแก้ว, **จริยธรรมกับชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๑), หน้า ๑๑๙-๑๒๔.

^{๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗./๑๓๓

โมหะ และอดทน ต่อทุกขเวทนา มีเย็น ร้อน เป็นต้น อันทำให้ลำบาก อดทนตรากตรำประกอบการทำงานต่าง ๆ อดทน ต่อถ้อยคำที่มีผู้กล่าวซ้ำ ไม่เป็นที่พอใจ^{๑๕}

สารานุกรมพระพุทธศาสนา ได้แสดงความหมายของขันติไว้ว่า ขันติ คือ ความอดกลั้น เรียกตามคำบาลี ในที่ทั่วไปว่า ขันติ แต่ในอาพวกสูตร เรียกว่า ธิติ แปลว่า ความหยุดใจ^{๑๖}

แนวสอนธรรมะ ตามหลักสูตรนักธรรมตรี ของพັນเอกปิ่น มุทุกันต์ ได้แสดงความหมายของขันติไว้ดังนี้ว่า ขันติ ความอดทน หมายถึง การรักษาปกติภาพของตนไว้ได้ในเมื่อถูกกระทบด้วยสิ่งอันไม่พึงปรารถนา จำแนกตามเหตุที่ควรอดทนเป็น ๔ อย่าง คือ

- ก. ทนต่อความลำบากตรากตรำ ไม่แสดงความขี้เบะแงงงอน
- ข. ทนต่อทุกขเวทนา คือ เมื่อเจ็บป่วยไม่แสดงอาการทรมนทรมายเกินเหตุ
- ค. ทนต่อความเจ็บใจ คือ ทนต่อความกระทบแดกดันของคนอื่น
- ง. ทนต่ออำนาจกิเลส คือ เมื่อได้ลาภยศก็ไม่แสดงอาการตื่นเต้นตาโต^{๑๗}

จะเห็นได้ว่า ขันติในพระพุทธศาสนา หมายถึง ปัญญาอันจะนำบุคคลไปสู่จุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือพระนิพพาน ทำให้ผู้วิจัยพิจารณาว่า ขันติไม่ได้มีความหมายเพียงแค่ว่าความอดทนอดกลั้นทางกาย ทางใจ หรือความอดทน อดกลั้นต่อกิเลสเท่านั้น แต่ขันติยังเป็นคุณธรรมที่สนับสนุนให้บุคคลสามารถพัฒนาไปสู่คุณธรรมในระดับสูงได้ โดยอาศัยปัญญาขันติเป็นหลัก โอวาทปาติโมกข์มองว่ามีความสำคัญในแง่เป็น “ตบะ” ในการกระทำโดยถือว่าเป็น “ตบะ” อย่างยิ่ง ฐานของการปฏิบัติเพื่อความอันดีงาม ที่ประกอบด้วยขันติจึงทำให้บุคคลสามารถอดทนประกอบกิจที่สำคัญยิ่งให้สำเร็จลงได้

๒.๑.๒ ความสำคัญของขันติ

ขันติ อันเป็นความอดทน อดกลั้น ต่อความหนักและความร้ายแรงทั้งหลาย ชีวิตของผู้อยู่ร่วมกัน นอกจากมีข้อแตกต่างขัดแย้งทางอุปนิสัย การอบรมและความต้องการบางอย่าง ซึ่งจะต้องหาทางปรับปรุงเข้าหากันแล้ว บางรายอาจจะมีเหตุล่วงเกินรุนแรง แสดงออกจากฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ซึ่งอาจจะเป็นถ้อยคำหรือกิริยาอาการ จะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม เมื่อเกิดเหตุเช่นนี้ อีกฝ่ายหนึ่งจะต้องรู้จักอดกลั้น ระวังใจ ไม่ก่อเหตุให้เรื่องลุกลามกว้างขยายต่อไป ความร้ายจึงจะระงับลงไป นอกจากนี้ ยังจะต้องมีความอดทนต่อความลำบากตรากตรำ และเรื่องหนักใจต่าง ๆ ในการ

^{๑๕} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ธรรมาภิธาน พจนานุกรม คำสอนพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (ฉบับปรับปรุงเพิ่มเติม), (กรุงเทพมหานคร : สำนักเลขานุการ สมเด็จพระสังฆราช, ๒๕๕๓), หน้า ๔๕.

^{๑๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๑๒๙-๑๓๒.

^{๑๗} พันเอกปิ่น มุทุกันต์, แนวสอนธรรมะ ตามหลักสูตรนักธรรมตรี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๑๗๘.

ประกอบการทำงานอาชีพเป็นต้น โดยเฉพาะเมื่อเกิดภัยพิบัติ ความตกต่ำคับขัน ไม่ดีโพลีดีพาย แต่มีสติ
อดกลั้นคิดอุปายใช้ปัญญาหาทางแก้ไขเหตุการณ์ให้ลุล่วงไปด้วยดี ส่วนชีวิตของคู่ครองที่ขาดความ
อดทน ย่อมไม่อาจประคับประคองพากันให้รอดพ้นเหตุร้ายต่าง ๆ อันเป็นประจุมรสแห่งชีวิตไปได้
ซึ่งแยกพิจารณาเรื่องความสำคัญได้ ดังนี้

๑) ความต้องการทางชีววิทยา อันเป็นความต้องการทางร่างกาย เป็นความต้องการ
พื้นฐาน ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ เช่น อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค ซึ่ง
ผู้วิจัยพิจารณาว่า ความต้องการปัจจัย ๔ เพื่อนำมาตอบสนองความต้องการพื้นฐานของร่างกาย ทำให้
มนุษย์ต้องแสวงหาปัจจัย ๔ ด้วยการประกอบอาชีพสร้างรายได้ ไม่ว่าจะเป็นอาชีพกรรมกรผู้ใช้
แรงงานที่ต้องอดทนต่อความร้อน ความหนาว ความลำบากตรากตรำ ความเหนื่อยยาก จึงจะได้รับ
ค่าจ้าง หรือกระทั่งอาชีพที่มีความสะดวกสบายทางกาย ยังอาจต้องอดทนทางใจ เมื่อได้รับคำตำหนิ
จากผู้บังคับบัญชา หรือถูกเพื่อนร่วมงานดูถูกดูหมิ่น ฉะนั้น อาจกล่าวได้ว่า ในการประกอบอาชีพใด ๆ
ก็ตามต้องอาศัยความอดทนเป็นคุณธรรมสำคัญ

๒) ความต้องการทางสังคม เพราะโดยพื้นฐานมนุษย์เป็นสัตว์สังคม ชอบอยู่ร่วมกัน เพื่อ
ความอบอุ่นใจ เพื่อสงเคราะห์ห่อนเคราะห์กัน ทำให้มีการแต่งงาน มีคู่ครองมีบุตรสืบสกุล มีเพื่อนฝูง
ตลอดทั้งมีมิตรประเทศเพื่อช่วยเหลือกัน

๓) ความต้องการทางใจ อันเป็นความต้องการที่ลึกซึ้ง อยู่เบื้องหลังความต้องการด้านอื่น
ๆ อาจแบ่งย่อยได้ดังนี้

๓.๑ ความต้องการความอบอุ่น ความปลอดภัย และหลักประกันชีวิต

๓.๒ ความต้องการความดี ความสมบูรณ์ อันเป็นสิ่งที่ดั่งาม

๓.๓ ความต้องการบรรลุจุดหมายปลายทางชีวิต

๓.๔ ความต้องการความสุขพิเศษ ต้องการความสุขที่แท้จริง

๓.๕ ความต้องการที่พึ่งอันประเสริฐ

๓.๖ ความต้องการปรัชญาชีวิต^{๑๘}

กล่าวโดยสรุปแล้ว ความสำคัญของขันติให้ผลทั้งทางโลกียะและโลกุตระ กล่าวคือ ผลทาง
โลกียะนั้น เป็นการส่งผลให้เกิดในระดับการใช้ชีวิตประจำวัน ตลอดจนการใช้ชีวิตอยู่ในสังคม เพื่อให้
ตนเองและสังคมอยู่อย่างเป็นสุข สันติ เป็นพื้นฐานเบื้องต้นในการปฏิบัติสู่การระดับโลกุตระ นั่นคือ
จุดหมายสูงสุดคือพระนิพพาน

๒.๑.๓ ลักษณะของขันติ

พระธรรมกิตติวงศ์ ได้กล่าวสรุปถึงลักษณะ ของขันติ ว่ามีลักษณะ ดังนี้

(๑) ทนต่อความลำบากตรากตรำ ไม่แสดงอาการท้อแท้หรือยอมแพ้ ทนสู้ได้

(๒) ทนต่อทุกขเวทนา ไม่แสดงอาการทรมนทรมายเกิดเหตุเมื่อเจ็บป่วย

(๓) ทนต่อความเจ็บใจ ไม่แสดงความไม่พอใจ เมื่อถูกคนอื่นกระทบกระเท

แตกดัน

^{๑๘} บุญมี แท่นแก้ว, ความจริงของชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๒), หน้า ๗-๘.

(๔) ทนต่ออำนาจกิเลส ไม่แสดงอาการอยากได้ หรือโกรธเคืองจนออกนอกหน้า^{๑๙}

เมื่อพิจารณาจากความหมายของขันติ ทำให้ผู้วิจัยสามารถจำแนกขันติได้เป็น ๒ ลักษณะตามวัตถุประสงค์ในการนำขันติมาใช้ ดังนี้

ก. ขันติสำหรับการดำรงชีวิตประจำวัน คือ ขันติที่เป็นคุณธรรมสนับสนุนให้การดำรงชีวิตประจำวันบรรลุเป้าหมาย ประกอบด้วยขันติ ๓ ประการ คือ

๑. ความอดทน อดกลั้นต่อความลำบาก ตรากตรำทางกาย อดทนต่อความหนาว ความร้อน ลมแดด สัมผัสเหลือบยุงและสัตว์เลื้อยคลาน มุ่งมั่นประกอบกิจการงาน อันจะส่งผลให้การทำงานสำเร็จเรียบร้อย

๒. ความอดทน อดกลั้นต่อทุกขเวทนาอันเกิดจากความป่วยไข้ ไม่แสดงอาการทรมนทรมาย สามารถดำรงสติสัมปชัญญะอยู่ได้แม้ต้องพบกับความตาย

๓. ความอดทน อดกลั้นต่อการหมิ่นประมาทที่ผู้อื่นกระทำ เช่น การกล่าวคำเสียดสีด่าว่า คำหยาบคาย หรือการกล่าวล่วงเกินให้เสียหาย ไม่ประพฤติดิตพลั้ง ด้วยอำนาจแห่งโทสะ

ข. ขันติสำหรับการพัฒนาตนไปสู่ความดีงาม คือ ขันติที่เป็นคุณธรรมส่งเสริมความประพฤติเพื่อการพัฒนาตนไปสู่ความดีงาม ด้วยตามปกติมนุษย์มักมีความโลภเป็นตัวผลักดันให้เกิดความต้องการไม่สิ้นสุด จนบางครั้งอยากได้ในสิ่งที่ไม่สมควร หรือโทสะที่บันดาลให้เกิดการทำลายได้ แม้กระทั่งคนที่รักกัน รวมถึงก่อให้เกิดความแตกแยกจนถึงขั้นทำร้ายเช่นฆ่า หรือลูกกลายกลายเป็นสงคราม หรือความหลงด้วยจิตที่ขาดสติสัมปชัญญะ ไม่รู้ดีชั่ว บุญบาป ไม่รู้เท่าทันกิเลสตัณหา ยึดติดกับสิ่งที่ไม่ควรอันเป็นหนทางไปสู่ปัญหา ก่อให้เกิดทุกข์ ทั้งต่อตนเอง ครอบครัว และสังคม บุคคลจึงต้องฝึกความอดทนต่อโลภะ โทสะ โมหะ ไม่ตามใจกิเลส เพื่อยกระดับจิตใจของตนเองไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เป็นผู้มีคุณธรรมในระดับที่สูงขึ้น

หรืออาจจำแนกระดับของขันติได้เป็น ๒ ระดับ ดังแสดงในพจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา ดังนี้

๑) อธิวาสนขันติ คือ ความอดทนตั้งแต่ระดับสามัญ มีความอดกลั้นเป็นลักษณะ เช่น ทนตรากตรำ อดทนต่อหนาวร้อน เป็นต้น ทนลำบาก อดทนต่อทุกขเวทนาในเวลา เจ็บไข้ได้ป่วย ทนเจ็บใจ อดทนต่อถ้อยคำจาบจ้วงล่วงเกิน ทั้งความหนาว ความร้อน มากะทบ แต่อดกลั้นเอาไว้ หรือมีความโกรธเกิดขึ้นแต่ว่าอดกลั้นเอาไว้ในใจ ไม่ผลุนผลันแสดงออกไป คือ ไม่แสดงความโกรธออกไปทางวาจา ทางกาย อดทนเอาไว้ในใจ แต่ในใจยังโกรธอยู่ ใจไม่ปกติ

๒) ตีติกขาขันติ คือ ความอดทนด้วยใจที่ได้รับการฝึกแล้ว มีความขื่นบานแจ่มใส แม้ต้องกะทบกับอนิภูตรมณ อันไม่น่าพึงพอใจ แต่จิตใจมั่นคงเป็นปกติไม่หวั่นไหว ไม่มีอารมณ์อะไรมากระทบกระทั่งได้ เป็นอสังการวิเศษอันวยผลแก่ผู้ที่มีอยู่ทุกคน^{๒๐}

^{๑๙} พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงช้าง, ๒๕๔๘), หน้า ๙๘.

^{๒๐} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ธรรมาภิธาน พจนานุกรม คำสอนพระพุทธศาสนา, หน้า ๔๗-๔๙.

เมื่อพิจารณาจากลักษณะของขันติ ผู้วิจัยพิจารณาว่า ทั้งการจำแนกโดยวัตถุประสงค์ ในการนำขันติมาใช้ หรือจำแนกโดยระดับของขันติ ล้วนมีความสอดคล้องกัน คือ ขันติสำหรับการดำรงชีวิตประจำวัน อาศัยอริวาสนขันติ ความอดทนตั้งแต่ระดับสามัญ และขันติสำหรับการพัฒนาตนไปสู่ความดีงาม อาศัยยติศึกษาขันติ ความอดทนที่ได้รับการฝึกแล้ว

๒.๑.๔ อานิสงส์ของขันติ

ขันติ ความอดทน คุณธรรมสำคัญที่จะอำนวยประโยชน์ให้แก่ผู้ประพฤติ และเกิดอานิสงส์ดังนี้

๑) อานิสงส์ของขันติ ดังแสดงในปฐมอักษณสูตร ๕ ประการ ดังนี้

- (๑.๑) เป็นที่รักเป็นที่พอใจของคนหมู่มาก
- (๑.๒) เป็นผู้ไม่มากด้วยเวร
- (๑.๓) เป็นผู้ไม่มากด้วยโทษ
- (๑.๔) เป็นผู้ไม่หลงลืมสติตาย
- (๑.๕) หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์^{๑๔}

๒) อานิสงส์ของขันติ แสดงในทุติยอักษณสูตร ๕ ประการ ดังนี้

- (๒.๑) เป็นที่รักเป็นที่พอใจของคนหมู่มาก
- (๒.๒) เป็นผู้ไม่คร่ำครวญ
- (๒.๓) เป็นผู้ไม่มีวิปปฏิสาร
- (๒.๔) เป็นผู้ไม่หลงลืมสติตาย
- (๒.๕) หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์^{๑๕}

ในมังคลัตถปิณี ปรากฏเรื่องราวของพระปธานิเถระ^{๑๖} ผลหรืออานิสงส์ของขันติดังนี้

แม้เรื่องพระเถระรูปใดรูปหนึ่ง ผู้อดกลั้นเวทนาแล้วบรรลุนิพัตถผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาเป็นสมศีล ปรีติพพานแล้ว ในอรรถกถาสติปัฏฐานสูตร ในที่ขนิณิกาย มหารรรคและในอรรถกถาสติปัฏฐานสูตร ในมูลปณณาสก บัณฑิตก็ควรกล่าว

บุคคลผู้ประกอบด้วยอริวาสนขันติอย่างนี้ บรรลุนิพัตถผลตามที่กล่าวแล้ว เพราะเหตุที่ขันตินั้นของบุคคลนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งการบรรลุนิพัตถผลตามที่กล่าวแล้วและความสรรเสริญได้ ด้วยว่า บุคคลเช่นนั้นย่อมเป็นผู้อันฤๅษี เทวดา และพระพุทธรเจ้าพึงสรรเสริญ

ในมังคลัตถปิณี เรื่องพระทีฆภาณกอภยเถระ^{๑๗} แสดงผลหรืออานิสงส์ของขันติไว้ดังนี้ กล่าวโดยสรุป อานิสงส์ของขันติ ให้ผลบุคคลที่ประพฤติขันติได้อย่างเหนียวแน่น ก็จะไปบังเกิดในโลกสวรรค์ และในท้ายที่สุด ก็จะถึงเป้าหมายสูงสุดคือพระนิพพาน

^{๑๔} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๖/๓๕๙.

^{๑๕} มงคล. (ไทย) ๒/๘๔๒/๓๒๔.

๒.๑.๕ โทษของการขาดขันติ

ในขณะเดียวกัน ผู้ละเว้นจากการประพฤตินั้น ความอดทน ย่อมเกิดโทษ ดังในพระสูตรแสดงโทษของการขาดขันติ เช่น

ก. โทษของการขาดขันติ มีแสดงไว้ในปฐมอักษณสูตร ๕ ประการ ดังนี้

๑. ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนหมู่มาก
๒. เป็นผู้มากด้วยเวร
๓. เป็นผู้มากด้วยโทษ
๔. เป็นผู้หลงลืมสติตาย
๕. หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก^{๒๔}

ข. โทษของการขาดขันติ มีแสดงไว้ในทุติยอักษณสูตร ๕ ประการ ดังนี้

๑. ไม่เป็นที่รักเป็นที่พอใจของคนหมู่มาก
๒. เป็นผู้ชั่วร้าย
๓. เป็นผู้มัววิปปฏิสาร
๔. เป็นผู้หลงลืมสติตาย
๕. หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก^{๒๕}

ในมังคลัตถทีปนี ปรากฏเรื่องราวของโทษของการขาดขันติ เรื่องขันติวาทีดาบส^{๒๖} ดังต่อไปนี้

. . . ในอดีตกาล พระโพธิสัตว์ เป็นพราหมณ์ชื่อกุนทะ ในกรุงพาราณสี บวชเป็นดาบสอยู่ในหิมวันตประเทศเป็นเวลานาน เพื่อจะเสพของเค็มและของเปรี้ยว จึงไปสู่กรุงพาราณสี อันเสนาดีบำรุง แล้วจะอยู่ในพระราชอุทยาน ต่อมาวันหนึ่ง พระราชาทรงพระนามว่า กลาปุ เสวยน้ำจันทน์ ทรงมีเมมาเสวยพระสติ มีพวกนักพ่อนหอมล้อม เสด็จไปสู่พระราชอุทยาน ได้ทรงบรรทมทอดพระเศียรลงบนตักของหญิงซึ่งเป็นที่รักและพอพระหฤทัยคนหนึ่ง ครั้นนั้น หญิงพวกอื่นต่างพากันทอดทิ้งพระราชาแล้ว เทียวไปในพระราชอุทยาน เห็นพระโพธิสัตว์นั่งอยู่โคนไม้รังซึ่งมีดอกบานสะพรั่ง จึงไหว้ท่านแล้ว นั่งฟังธรรมอยู่ พระราชาทรงตื่นบรรทมขึ้น เมื่อทอดพระเนตรไม่เห็นหญิงเหล่านั้น จึงทรงกริ้วทรงถือพระขรรค์เสด็จไป ที่นั่น หญิงที่ทรงโปรดปรานมากคนหนึ่ง ได้คว้าเอาพระขรรค์จากพระหัตถ์ของท้าวเธอไปเสีย

พระราชาตรัสถามว่า “สมณะ ท่านมีปกติกล่าวอะไร” ดาบสกล่าวว่า “มีปกติกล่าวขันติ มหาบพิตร” พระราชาตรัสว่า “ชื่อว่าขันตินั้นคืออะไร” ดาบสกราบทูลว่า

^{๒๓} มงคล. (ไทย) ๒/๘๓๙/๓๒๓.

^{๒๔} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๕/๓๕๗-๓๕๘.

^{๒๕} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๖/๓๕๘.

^{๒๖} มงคล. (ไทย) ๒/๘๒๓/๓๑๒-๓๑๔

“คือความไม่โกรธ ในเมื่อคนอื่นด่าอยู่ ประหารอยู่และดูหมิ่นอยู่” พระราชาตรัสว่า “บัดนี้ เราจะเห็นความที่ขันติของท่านมีอยู่” รับสั่งให้เรียกคนฆ่าโจรมาแล้ว ตรัสว่า “เจ้าจงคร่ำดาบสชั่วคราวนี้ให้ลงบนแผ่นดิน ให้การประหารสักสองพันครั้งที่ ๔ ข้าง คือ ข้างหน้า ข้างหลังและที่สี่ข้างทั้ง ๒” เขาได้ทำตามรับสั่งแล้ว พระราชาตรัสถามอีก ว่า “ท่านมีปกติกล่าวอะไร” ดาบสกล่าวว่า “มีปกติกล่าวขันติ มหาบพิตร ก็พระองค์ สำคัญว่า ‘ขันติมีอยู่ในระหว่างหนังของอาตมภาพ’ หรือ ขันตินี้ไม่มีในระหว่างหนังนี้ แต่ ขันตินี้ ตั้งอยู่ภายในหทัยอันลึกของอาตมภาพ” พระราชาตรัสว่า “เจ้าจงตัดมือและเท้า ของดาบสนี้” เขาได้ทำตามรับสั่งแล้ว พระราชาจึงตรัสถามแม้อีก ดาบสกราบทูลว่า มี ปกติกล่าวขันติ มหาบพิตร ก็พระองค์ทรงสำคัญว่า ‘ขันติมีอยู่ที่ปลายมือปลายเท้าของ อาตมภาพ’ หรือ ขันตินี้ไม่มีที่ปลายมือปลายเท้านี้ พระราชาตรัสว่า “เจ้าจงตัดหูและ จมูกของดาบสนี้” เมื่อดาบสนั้นทูลโดยนัยดังกล่าวแล้ว จึงกริ้ว ทรงใช้พระปราชนิ กระที่ปลงตรงกลางอกของพระโพธิสัตว์แล้วเสด็จหลีกไป ถูกแผ่นดินสุมที่ประตูพระ ราชอุทยานนั่นเอง เกิดในอเวจีแล้ว ก็เมื่อพระราชานั้นพอเสด็จหลีกไปแล้ว เสนาบดีได้ เช็ดโลหิตของพระโพธิสัตว์ พยุ่งให้นั่งลงแล้ว เรียนอย่างนี้ว่า “ท่านผู้เจริญ ถ้าท่านมี ประสงค์จะโกรธ ก็พึงโกรธต่อพระราชาผู้ทำความผิดในท่านเท่านั้น อย่าโกรธต่อผู้อื่น เลย” ดาบสได้ฟังคำนั้น จึงกล่าวคาถาในจันตวาทีชาดก ในพุทธวรรค จตุกกนิบาตว่า

“พระราชาพระองค์ใด รับสั่งให้ตัดมือ เท้า ใบหู
และจมูกของข้าพเจ้า ให้พระราชาพระองค์นั้นจงมีพระชนมายุยั่งยืนนาน
บัณฑิตทั้งหลายเช่นอาตมาไม่โกรธเคืองเลย”

เห็นได้ชัดเจนว่า โทษของการขาดขันติ ในระดับโลกียะนั้น ย่อมขาดความเคารพนับถือ จากบุคคลและสังคม ส่วนระดับโลกุตระนั้น ดังตัวอย่างที่นำเสนอ จะเห็นได้ว่าเป็นการตัดโลกะ โทสะ โมหะได้อย่างสิ้นเชิง ซึ่งจะเป็นทางนำไปสู่พระนิพพาน ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุด

๒.๑.๖ การบำเพ็ญขันติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ขันติ ไม่เพียงแต่เป็นคุณธรรมที่หล่อเลี้ยงชีวิตสรรพสิ่งให้ดำรงอยู่ ขันติยังนำพา บุคคลทั้งหลายให้บรรลุเป้าหมายในการดำรงชีวิตทั้งทางกายภาพ ทางสังคม และทางใจ รวมถึงการ บรรลุประโยชน์สูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน ก็ด้วยอาศัยขันติ หนึ่งในคุณธรรมสำคัญ กระทั่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ทรงบำเพ็ญขันติธรรมเพื่อสร้างสมบารมี ในการตรัสรู้เป็น พระพุทธเจ้า ดังแสดงในพุทธวงศ์ว่า

... เมื่อพระทีปังกรพุทธเจ้าทรงมีพุทธทำนายว่า ในกัปอันประมาณมิได้นับจากกัปนี้ ไป สุเมธดาบสจักเป็นพระพุทธเจ้า จากนั้นสุเมธดาบสได้พิจารณา พุทธการกธรรม (ธรรมที่เป็นเครื่องบ่มพระโพธิญาณ) ประกอบด้วย ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี

ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขา
บารมี^{๒๗}

ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย พุททวงศ์ โภจนทัตตปิฎก พุททวงศ์ ว่าด้วยพระประวัติของ
พระโณนทัตตปิฎก^{๒๘} ปรากฏความสำคัญดังนี้

สมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกร
ได้มีพระพุทธเจ้านามว่า โภจนทัตตปิฎก
ผู้ทรงเป็นผู้นำ ทรงมีพระเดชหาที่สุดมิได้
มีพระยศประมาณมิได้ มีพระคุณประมาณมิได้
และยากที่จะกระหอบกระทั้งได้
พระองค์ทรงเปรียบดังแผ่นดินโดยขันติธรรม
เปรียบดังสาครโดยศีล
เปรียบดังภูเขาสีเนรุโดยสมาธิ
เปรียบดังท้องฟ้าโดยปัญญา
... ฯลฯ ...

เมื่อพิจารณาจากพุทธการกธรรม (ธรรมเครื่องปมพระโพธิญาณของพระโพธิสัตว์) ซึ่งจะ
บริบูรณ์ด้วยอาศัยคุณธรรมทั้ง ๑๐ ประการ จะขาดพร่องคุณธรรมใดคุณธรรมหนึ่งมิได้ จึงนับได้ว่า
คุณธรรมทั้ง ๑๐ ประการ มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน ขันติ จึงเป็นคุณธรรมสำคัญที่จะยัง
ประโยชน์ให้แก่ผู้ประพฤติ ตั้งแต่ระดับโลกียะ ไปจนกระทั่งระดับโลกุตระสูงสุด ดังการบำเพ็ญขันติ
บารมีขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๒๙}

ดังปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก ภาค ๒ เรื่องเตมียชาดก^{๓๐} ความสำคัญ
นำมากล่าวโดยสรุปได้ดังนี้

(เทพธิดาผู้เคยเป็นมารดาพระโพธิสัตว์ในอภัพหนึ่ง ปลอดภัยพระโพธิสัตว์ให้สบาย
พระทัยแล้ว จึงกล่าวว่า)
ท่านจงอย่าเปิดเผยตนว่าเป็นบัณฑิต
จงให้คนทั้งปวงรู้ว่า เป็นคนโง่

^{๒๗} ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๖๐-๑๖๕/๕๗๕-๕๘๘.

^{๒๘} ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑-๓๘/๕๙๖-๖๐๑.

^{๒๙} ศิริวรรณ คำบัว, “ศึกษาความสัมพันธ์ของขันติกับการรักษาศีล ๕ ในพระพุทธศาสนา”,
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๒๔.

^{๓๐} ขุ. ชา. (ไทย) ๒๘/๑-๑๒๒-/๑๘๓-๒๐๒.

ขอให้คนทั้งหมดจงดูหมิ่นท่านเถิด

ความประสงค์ของท่าน

จักสำเร็จได้ด้วยอาการเช่นนี้

... ฯลฯ ...

ลูกเราเป็นบ้าจริงหรือ เป็นคนง่อยเปลี้ยจริงหรือ

ลูกของเราขณะที่ท่านจะฝังดิน พุดอะไรบ้างหรือเปล่า.

นายสารถิ ขอท่านจงบอกเนื้อความนั้นแก่เราด้วยเถิด

... ฯลฯ ...

มหาบพิตรจะให้อาตมภาพเสื่อมไปในเพราะทรัพย์ทำไม

บุคคลจักตายเพราะภรรยาทำไม

ประโยชน์อะไรด้วยความเป็นหนุ่มสาวที่แก่เฒ่า

เพราะถูกชราครอบงำ

ในโลกสันนิบาตที่มีชราและมรณะเป็นธรรมดา

จะเพลิดเพลนไปทำไม จะเล่นหัวไปทำไม

จะยินดีไปทำไม จะแสวงหาทรัพย์ไปทำไม

จะมีประโยชน์อะไรด้วยลูกเมียแก่อาตมภาพ

อาตมภาพเป็นผู้หลุดพ้นแล้วจากเครื่องผูก ขอถวายพระพร

... ฯลฯ ...

จากการศึกษาความหมายและความสำคัญของขันติ ทำให้ผู้วิจัยสามารถสรุปได้ว่า ขันติ อันเป็น ความอดทน อดกลั้นทั้งทางกายและทางใจต่อสิ่งที่มากระทบ โดยแสดงกิริยาที่เหมาะสม จนกระทั่งการอดทนต่อกิเลส ไม่ล่วงละเมิด เพื่อจุดหมายที่ดียิ่ง ทำให้ผู้ประพจน์ขันติเป็นที่รักของคนทั่วไป ไม่สร้างเวรภัย ไม่ดูร้าย ไม่ก่อโทษ ไม่หลงลืมสติเมื่อต้องพบกับความตาย และ ย่อมไปสู่สุคติ รวมถึงขันติยังเป็นคุณธรรมที่นำสู่การบรรลุธรรมสูงสุดในพระพุทธศาสนา เป็นหนึ่งในบารมี ๑๐ ประการ ของพระโพธิสัตว์เพื่อการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ขันติจึงเป็นทั้งคุณธรรมระดับสามัญในการดำรงชีวิตประจำวัน และคุณธรรมของผู้ที่ได้รับการฝึกดีแล้วสำหรับพัฒนาตนเองไปสู่ความดียิ่งขึ้น ฉะนั้น ขันติจึงเป็นคุณธรรมที่ก่อประโยชน์แก่ผู้ประพจน์ตั้งแต่ระดับโลกียะ ไปจนกระทั่งระดับโลกุตระ

๒.๒ ขันติที่เป็นคุณธรรมและศีลธรรม

๒.๒.๑ ขันติที่เป็นคุณธรรม

โดยพื้นฐานแล้วขันติเป็นคุณธรรมอันเป็นคุณสมบัติประจำตัวของปัจเจกบุคคล ดังปรากฏหลักฐานว่า

๑) ขันติเป็นคุณธรรมที่สนับสนุนให้การดำรงชีวิตประจำวันบรรลุเป้าหมาย ทั้งทางกายภาพ ทางสังคม และทางใจ ในส่วนที่เป็นโลกียะ ขันติจึงเป็นคุณธรรมอันเป็นคุณสมบัติที่ดีงามของผู้ประพจน์ บุคคลผู้ประพจน์ขันติย่อมประสบความสำเร็จสมดังเป้าหมาย แห่งตน

ขันติเป็นธรรมที่นักรบควรประพฤติเพื่อแสดงให้เห็นถึงความเป็นนักรบที่ดี ดังแสดงในปฐมโยธาชีวสูตร สรุปความได้ว่า นักรบที่ดีต้องมีความอดทนเป็นคุณสมบัติ ทั้งอดทนต่อสภาพและสถานการณ์ในสนามรบที่โหดร้ายทารุณ อดทนต่อความกลัวและกระทั่งความตาย^{๓๑}

๒) ขันติเป็นธรรมที่มีมิตรแท้ ควรประพฤติเพื่อความเป็นมิตรผู้ควรคบหา ดังแสดงในมิตตสูตรว่า มิตรผู้ควรคบหาประกอบด้วยองค์ ๓ ประการ คือ

(๒.๑) ให้สิ่งที่ให้ได้อย่าง

(๒.๒) ช่วยทำสิ่งที่ทำได้ยาก

(๒.๓) อดทนต่อสิ่งที่ทนได้อย่าง^{๓๒}

๓) ขันติเป็นธรรมที่ผู้ป่วยควรประพฤติเพื่อความพยายาลง่าย ดังในปฐมอุปัฏฐากสูตร แสดงภิกษุไข้ที่ถือว่าเป็นผู้ป่วยบาลได้ง่าย จะต้องประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ

(๓.๑) ทำสิ่งที่เป็นสัปปายะ

(๓.๒) รู้จักประมาณในสิ่งที่ เป็นสัปปายะ

(๓.๓) ฉันทยา

(๓.๔) บอกอาหารที่มีอยู่ตามความเป็นจริงแก่ผู้ป่วยบาลที่ปรารถนาประโยชน์ เช่น บอกอาหารที่กำลังเหี่ยวว่า กำลังเหี่ยว บอกอาหารที่หุเลาว่า หุเลา บอกอาหารที่ยังทรงอยู่ว่า ทรงอยู่

(๓.๕) เป็นผู้อดกลั้นต่อเวทนาทั้งหลายอันมีในร่างกายที่เกิดขึ้นแล้วเป็นทุกข์ กล้าแข็งเจ็บปวด เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ พรากชีวิต^{๓๓}

๔) ขันติเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมความประพฤติเพื่อการพัฒนาตนไปสู่ความดีงาม ในการดำเนินชีวิตประจำวัน มนุษย์ย่อมต้องพบกับสิ่งต่าง ๆ ที่เข้ามากระทบ ทั้งสิ่งที่น่าพึงพอใจและไม่น่าพึงพอใจ ส่งผลให้จิตใจหวั่นไหวไปตามอำนาจโลภะ โทสะ โมหะ อันจะก่อให้เกิด การกระทำที่เป็นโทษ การนำขันติ มาประพฤติด้อยเป็นเหตุให้บุคคลควบคุมโลภะ โทสะ โมหะ รวมตลอดถึงลดโลภะ โทสะ โมหะ ลงได้ ดังมีตัวอย่างในอักษมสูตรว่า^{๓๔}

... ภิกษุผู้เถรย่อมเป็นที่รัก เป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ

๑. เป็นผู้อดทนต่อรูป

๒. เป็นผู้อดทนต่อเสียง

๓. เป็นผู้อดทนต่อกลิ่น

๔. เป็นผู้อดทนต่อรส

๕. เป็นผู้อดทนต่อไผฏฐัพพะ

^{๓๑} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๕/๑๒๖.

^{๓๒} อ.ทก. (ไทย) ๒๐/๑๓๖/๓๘๕.

^{๓๓} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๒๓/๒๐๓.

^{๓๔} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๕/๑๕๔.

นอกจากขันติจะเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมให้ผู้ประพฤตินอกจากการกระทำอันเป็นโทษ รวมถึงควบคุมโลภะ โทสะ โมหะ ยังสามารถนำขันติมาเป็นคุณธรรมเพื่อพัฒนาตนเองให้ยิ่งขึ้นไป ดังมีตัวอย่างคำสอนในกถาปุจฉาสูตร^{๓๕} ดังนี้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย หากพวกโจรผู้ประพฤติดำทราวม จะพึงใช้เลื่อยที่มีที่จับ ๒ ข้างเลื่อย อวัยวะน้อยใหญ่ ผู้มีใจคิดร้ายแม้ในพวกโจรนั้น ก็ไม่เชื่อว่าทำตามคำสั่งสอนของเรา เพราะเหตุที่อดกลั้นไม่ได้นั้น แม้ในข้อนั้น เธอทั้งหลายควรสำเหนียกอย่างนี้ว่า จิตของเราจักไม่แปรผัน เราจักไม่เปล่งวาจาชั่วหยาบ และจักอนุเคราะห์ด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์ อยู่อย่างผู้มีเมตตาจิต ไม่มีโทสะ เราจักแผ่เมตตาจิตไปให้บุคคลนั้นอยู่ และเราจักแผ่เมตตาจิตอันไพบุลย์ เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนไปยังสัตว์โลกทุกหมู่เหล่า อันเป็นอารมณ์ของเมตตาจิตนั้นอยู่

เมื่อพิจารณาจากตัวอย่าง ขันตินับเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมความประพฤติอันดีงาม ทำให้ผู้ประพฤตินอกจากการกระทำอันเป็นโทษ และส่งเสริมให้คุณธรรมในระดับสูงเจริญ งอกงาม ส่งผลให้ผู้ประพฤตินั้นสามารถพัฒนาตนเองไปสู่ความดีงามที่ยิ่งขึ้น อันจะนำไปสู่ประโยชน์ชีวิตเบื้องหน้า จนถึงประโยชน์สูงสุดแห่งพระพุทธศาสนา

จากการแสดงการนำขันติมาประพฤตินำในการดำเนินชีวิตทั้ง ๒ ลักษณะ ผู้วิจัยพิจารณาว่า ขันติในแง่ที่เป็นคุณธรรมสามารถสนับสนุนให้การดำรงชีวิตประจำวันบรรลุเป้าหมาย ขันติย่อมเป็นคุณธรรมสำคัญที่จะทำให้บุคคลประสบกับสิ่งที่ตนประสงค์ รวมตลอดถึงบรรลุจุดหมายที่ดียิ่งและเป็นคุณธรรมประจำตัวของบุคคลนั้น ๆ เมื่อบุคคลยึดมั่นในขันติ ย่อมงดเว้น การกระทำล่วงละเมิดทางกาย ทางวาจา จนกระทั่งมีความประพฤติเรียบร้อยดีงามพัฒนาตนเอง ให้สมบูรณ์พร้อมด้วยคุณธรรมทั้งหลาย ขันติจึงเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมความประพฤติอันดีงาม ควรแก่การประพฤติดังดีงาม บุคคลทั้งหลายที่มุ่งความเจริญแห่งตนเอง นอกจากนี้ ขันติย่อมสามารถนำบุคคลไปสู่จุดหมายปลายทางของชีวิต ไม่ว่าในระดับใดก็ตาม จึงนับได้ว่า ขันติเป็นหลักธรรมสำคัญที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอนในพระพุทธศาสนา^{๓๖}

๒.๒.๒ ขันติที่เป็นศีลธรรม

นอกจากขันติจะเป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนาที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดง เพื่อนำพาให้ผู้ประพฤตินั้นเป็นผู้มีจริยาเรียบร้อยแล้วยังส่งผลให้ประสบกับสิ่งที่ดียิ่ง เมื่อบุคคลประพฤติขันติ ย่อมงดเว้นจากการเบียดเบียน งดเว้นจากการประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา ด้วยอาการที่งดเว้นจากการทำความชั่ว ทำให้ผู้วิจัยพิจารณาว่า ขันติย่อมเป็นศีลธรรมด้วย เพราะการอดทนเพื่อเว้นจากการประพฤติชั่ว แสดงให้เห็นถึงความเพียรระวังรักษาข้อศีล สร้างศีลให้เกิดขึ้น

^{๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๒/๒๔๔.

^{๓๖} ศิริวรรณ คำบัว, “ศึกษาความสัมพันธ์ของขันติกับการรักษาศีล ๕ ในพระพุทธศาสนา”, หน้า ๒๔.

อันจะส่งผลให้ศีลมั่นคง แสดงในสัพพาสวสูตร ว่าด้วย เหตุแห่งการปิดกั้นอาสวะ^{๓๗} ดังนี้ว่า อาสวะที่ต้องละด้วยการอดกัณฐ์ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาโดยแยบคายแล้วเป็นผู้อดทนต่อความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย เหลือบ ยุง ลม แดดและสัมผัส แห่งสัตว์เลื้อยคลาน เป็นผู้อดกัณฐ์ต่อถ้อยคำหยาบ คำส่อเสียด เป็นผู้อดกัณฐ์ต่อเวทนาทั้งหลายอันมีในร่างกาย เป็นทุกข์ กล้าแข็ง เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ พรากชีวิตได้ ซึ่งเมื่อไม่อดกัณฐ์ อาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้น ก็จะพึงเกิดขึ้น เมื่ออดกัณฐ์อยู่อาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นย่อมไม่มี ด้วยอาการอย่างนี้ เรียกว่า อาสวะที่ต้องละด้วยการอดกัณฐ์^{๓๘}

ในสัพพาสวสูตร แสดงอุบายในการปิดกั้นกิเลสที่แตกต่างกันด้วย ๗ อุบาย คือ ทสสนะ การสังวร การใช้สอย การอดกัณฐ์ การเว้น การบรรเทาและการเจริญ อันเป็นหลักความประพฤติในระดับวินัยของพระสงฆ์เพื่อความงามแห่งธรรมและวินัย ในขณะที่เดียวกันฆราวาสสามารถนำหลักการดังกล่าวมาควบคุมความประพฤติของตนเองได้เช่นกัน โดยการอดกัณฐ์ที่แสดงในสัพพาสวสูตรนี้เป็นลักษณะการนำขันติ อดทน มาเป็นอุบายในการงดเว้นการประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา รักษาความเป็นปกติ อันจะส่งผลให้ศีลบริสุทธิ์ เพราะอดทน ต่อความหนาว ความร้อน ความหิว กระหาย เหลือบยุง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลาน ถ้อยคำหยาบ คำส่อเสียด เวทนาทั้งหลายในร่างกายอันก่อให้เกิดทุกข์ ทำให้ผู้ประพฤติขันธ์รักษาความปกติ ความเรียบร้อยไว้ได้ ขันติจึงเป็นศีลธรรม ด้วยความเพียรระวังรักษาข้อศีล ควบคุมกาย วาจาให้สงบเรียบร้อย

พระมหาวีรวงศ์^{๓๙} กล่าวไว้ในหนังสือ มงคลยодชีวิตว่า ในระดับพื้นฐาน ขันติเป็นพื้นฐานของบุคคล คือศีลและสมาธิ แม้กุศลทั้งปวงก็เจริญก้าวหน้าเพราะขันติ และขันติเป็นเครื่องประดับของนักปราชญ์ เป็นเดชของผู้ پاکเพียร ส่วนในระดับปรมาตม ขันติเป็นกำลังของผู้บำเพ็ญพรตและตัดรากฐานของบาปได้ทั้งหมด ย่อมให้ความสงบสุขแก่ผู้ปฏิบัติได้ทุกฤดูกาล นำประโยชน์มาทั้งแก่ตนและแก่คนอื่น เป็นผู้สู่ทางสวรรค์และนิพพาน

จากการศึกษาขันติในแง่ที่เป็นทั้งคุณธรรมและศีลธรรม สรุปได้ว่า ขันติเป็นคุณธรรมสำคัญที่สามารถพิจารณาและนำมาใช้ได้ทั้งในแง่ที่เป็นคุณธรรม ด้วยเป็นคุณสมบัติประจำตัวของปัจเจกบุคคล เป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมและสนับสนุนในการดำรงชีวิตของบุคคลให้ประสบกับสิ่งที่ดีงาม นอกจากนี้ขันติยังเป็นศีลธรรม เพราะการประพฤติขันธ์ย่อมแสดงอาการอดทน อดกัณฐ์เพื่องดเว้นจากการเบียดเบียน งดเว้นจากการประพฤติชั่ว ทางกาย ทางวาจา ควบคุมกาย วาจาให้เรียบร้อย ผู้ประพฤติขันธ์จึงรักษาศีล รักษาความปกติเอาไว้ได้ ขันติ จึงมีลักษณะเป็นทั้งคุณธรรมและศีลธรรม

^{๓๗} อาสวะ หมายถึง กิเลสที่หมักหมมหรือตองอยู่ในสันดาน ไหลซึมชานไปย้อมจิตเมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ มี ๔ อย่าง คือ (๑) กามาสวะ อาสวะคือกาม (๒) ภวาสวะ อาสวะคือภพ (๓) ทิฏฐาสวะ อาสวะคือทิฏฐิ (๔) อวิชาสวะ อาสวะคืออวิชา.

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔-๒๘/๑๗-๒๖.

^{๓๙} พระมหาวีรวงศ์, มงคลยодชีวิต (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๔๙๖.

๒.๓ สรุป

ขันติ หมายถึง ความอดทน อดกลั้น ทั้งทางกาย และทางใจต่อสิ่งที่มากระทบ โดยแสดง กิริยาที่เหมาะสม จนกระทั่งการอดทนต่อกิเลส ไม่ล่วงละเมิด เพื่อบรรลุจุดหมายที่ตั้งใจ ทำให้ผู้ ประพฤติขันติเป็นที่รักของคนทั่วไป ไม่สร้างเวรภัย ไม่คู่ร้าย ไม่ก่อโทษ ไม่หลงลืมสติ เมื่อต้องพบกับ ความตายและยอมไปสู่สุคติ รวมถึงขันติยังเป็นคุณธรรมที่นำสู่การบรรลุธรรมสูงสุด ใน พระพุทธศาสนา อันเป็นบารมีหนึ่งในบารมี ๑๐ ประการของพระโพธิสัตว์เพื่อการตรัสรู้ เป็น พระพุทธเจ้า ขันติจึงเป็นธรรมที่ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ประพฤติตั้งแต่ระดับโลกียะ ไปจนกระทั่ง ระดับโลกุตระ ทำให้สามารถนำขันติมาใช้ได้ทั้งในแง่ที่เป็นคุณธรรม อันเป็นคุณสมบัติประจำตัวของ ปัจเจกบุคคลเพื่อการดำรงชีวิตประจำวัน และคุณธรรมของผู้ที่ได้รับการฝึกดีแล้วสำหรับพัฒนาตนเอง ไปสู่ความดีงามที่ยิ่งขึ้นไป และในแง่ที่ขันติเป็นศีลธรรม ด้วยการประพฤติขันติยอมแสดงอาการอดทน อดกลั้นเพื่องดเว้นจากการประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา ควบคุมกาย วาจาให้สงบเรียบร้อย ผู้ ประพฤติขันติจึงรักษาความปกติอันเป็นลักษณะแห่งศีลไว้ได้

ขันตินับเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมความประพฤติอันดีงาม ทำให้ผู้ประพฤติขันติเว้นจากการ กระทำอันเป็นโทษและส่งเสริมให้เกิดคุณธรรมในระดับสูง เจริญองงาม ส่งผลให้ผู้ประพฤติขันติ สามารถพัฒนาตนเองไปสู่ความดีงามที่ยิ่งขึ้น อันจะนำสู่ประโยชน์ชีวิตเบื้องต้นจนถึงประโยชน์สูงสุด แห่งพระพุทธศาสนา

จากการแสดงการนำขันติมาประพฤติในการดำเนินชีวิต ผู้วิจัยพิจารณาว่า ขันติในแง่ที่ เป็นคุณธรรมสนับสนุนให้การดำรงชีวิตประจำวันบรรลุเป้าหมาย ขันติยอมเป็นคุณธรรมสำคัญที่จะทำ ให้บุคคลประสบกับสิ่งที่ตนประสงค์ รวมตลอดถึงบรรลุจุดหมายที่ตั้งใจและเป็นคุณธรรมประจำตัว ของบุคคลนั้น ๆ เมื่อบุคคลยึดมั่นในขันติ ความอดทนยอมงดเว้น การกระทำล่วงละเมิดทางกาย จนกระทั่ง มีความประพฤติเรียบร้อยดีงาม พัฒนาตนเอง ให้สมบูรณ์พร้อมด้วยคุณธรรมทั้งหลาย ขันติจึงเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมความประพฤติอันดีงามในแง่ของการเว้นจากการฆ่า ควรแก่การ ประพฤติของบุคคลทั้งหลายที่มุ่งความเจริญแห่งตนเอง นอกจากนี้ ขันติยอมสามารถนำบุคคลไปสู่ จุดหมายปลายทางของชีวิต ไม่ว่าในระดับใดก็ตาม จึงนับได้ว่า ขันติเป็นหลักธรรมสำคัญในการยับยั้ง ชังใจไม่ให้เกิดการประพฤติผิดทางกายต่อสัตว์ หรือบุคคลอื่น